

**Чернігівський національний педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка
Кафедра мов і методики їх викладання**

Л. Г. Райська

**МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР
Опорні конспекти**

**Навчально-методичний посібник
для студентів
вищих педагогічних навчальних закладів
спеціальностей 012 Дошкільна освіта,
013 Початкова освіта**

**Чернігів
2017**

УДК 378.016:811.161.2]: 81'373.611(075.8)

ББК Ш 141.1-923.2

Р 18

Рецензенти:

Гаценко І. О. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри філософії і суспільних наук Чернігівського національного технологічного університету;

Бобир О. В. – кандидат філологічних наук, професор, декан факультету початкового навчання Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Райська Л. Г.

Р 18 Морфеміка. Словотвір: Опорні конспекти: навчально-методичний посібник для студентів вищих педагогічних навчальних закладів спеціальностей 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта / Л. Г. Райська. – Чернігів: ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка, 2017. – 28 с.

УДК 378.016:811.161.2]: 81'373.611(075.8)

ББК Ш 141.1-923.2

Навчально-методичний посібник містить системний виклад теоретичного матеріалу з розділів української мови «Морфеміка», «Словотвір», поданий у вигляді таблиць, схем, моделей.

Посібник призначений для студентів денної та заочної форм навчання вищих педагогічних навчальних закладів спеціальностей 012 Дошкільна освіта, 013 Початкова освіта, слухачів інститутів післядипломної освіти, учителів-словесників, вихователів дошкільних навчальних закладів.

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради факультету початкового навчання Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (протокол № 7 від 26.04.2017 р.)

© Л. Г. Райська, 2017

ПЕРЕДМОВА

Зміст посібника «Морфеміка. Словотвір» складають опорні конспекти у вигляді таблиць, схем, моделей з розділів «Морфеміка», «Словотвір» курсу української мови для вищих педагогічних навчальних закладів.

Теоретичний матеріал висвітлюється системно, оскільки мова є складною системою і студенти повинні мати можливість чітко уявити місце і роль окремих мовних одиниць у загальній системі мови, сприйняти мовні факти у взаємозв'язках і взаємозумовленості. Глибоке розуміння морфемної і словотвірної структури слова сприятиме свідомому засвоєнню правил української орфографії, адже одним з основних принципів орфографії української мови є морфологічний, суть якого зводиться до того, що значеннєві частини слова (морфєми) пишуться завжди однаково (незалежно від вимови).

Проникнення в таємницю слова, пізнання шляхів розвитку і поповнення словника мови новими словами дасть змогу правильно зрозуміти значення слова, сприятиме підвищенню загальномовної культури, розвитку чуття мови і здатності мислити.

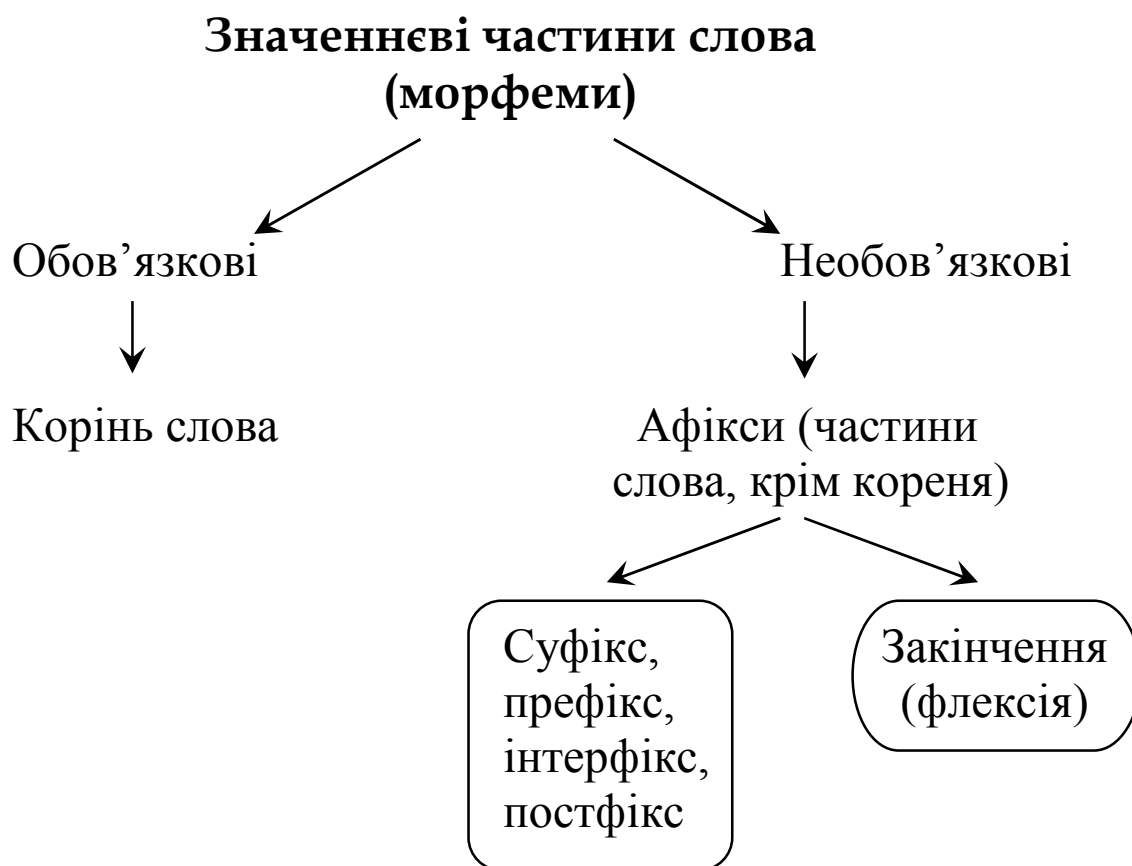
В опорних конспектах з морфеміки і словотвору української мови передбачено вияснення найскладніших питань, створення проблемних ситуацій, умов для роздумів студентів, заглиблення в історію формування морфемної і словотвірної структури слів.

Навчально-методичний посібник призначений для студентів вишу спеціальностей 012 Дошкільна освіта і 013 Початкова освіта, слухачів інститутів післядипломної освіти, учителів-словесників, вихователів дошкільних навчальних закладів.

МОРФЕМІКА

Морфеміка – розділ мовознавства, у якому розглядається будова слова.

Морфологічна основа слова і закінчення

Морфологічна основа слова – частина слова, що виражає його основне лексичне значення і залишається незмінною у процесі відмінювання та дієвідмінювання.

Закінчення (флексія – лат. *flexio* – згинання, перехід) – змінна частина слова, що виражає його граматичні значення (відмінка, числа, роду, особи).

Схематичні позначення морфологічної основи слова і закінчення:

_____ – морфологічна основа слова;

□ – закінчення слова;

пальт□, пальт□а, пальт□ом, у пальт□і;

радість□ – нульове закінчення;

навча□ємо□ся;

природ□а;

писа[^]ти – в інфінітиві (початковій формі дієслова) суфікс *-ти (-ть)* до основи не входить.

Нульове закінчення – закінчення окремих форм слова, яке не має звукового вираження.

Основа невідмінюваних слів називається **чистою**.
Чиста основа збігається зі словом:

жу[^]рі, лі[^]воруч, чита[^]ючи.

Корінь слова і афікси

Схематичні позначення складових частин (морфем слова):

- ┌ — префікс;
- ⤿ — корінь;
- ∧ — суфікс;
- — закінчення;
- ∧ — постфікс;
- ∧
- ∧ → — інтерфікс (позначається по-різному);
- ∨ →
- ( ) →

┌навч┐∧атис┐∧ся┐; ┌навч┐∧ал┐∧и┐∧ся┐; ┌навч┐∧ав┐∧ся┐;

суфікси *-л-*, *-в-* у дієслівних формах минулого часу до основи слова не входять;

┌життє┐∧пис┐□;

┌непередбачуван┐∧ий┐

Корінь слова – це спільна частина споріднених слів, що становить основне лексичне ядро слова, навколо якого об'єднуються афікси.

Префікс – лат. *praefixum* (*prae* – спереду; *fixum* – прикріплений) – частина слова, яка завжди стоїть перед коренем і надає йому нового лексичного або граматичного значення.

Суфікс – лат. *suffixus* (підставлений, прикріплений) – частина слова, що завжди стоїть після кореня і надає слову нового лексичного або граматичного значення.

Інтерфікс – (лат. *interfixum* – прикріплений між) – сполучний елемент, що використовується для зв'язку структурних частин у складному слові, або асемантична (позбавлена самостійного значення) прокладка, яка з'єднує морфеми:

земл^летрус□;

синь^оок^кий□;

бос^оніж

Постфікс (від лат. *postfixus* – прикріплений після) – службова морфема, що знаходиться у кінці слова після закінчення або інфінітивного суфікса -ти, має словотворче або формотворче значення (-ся, -сь):

підня^тися, вмива^ттися, вми^тсь,

змага^ють^{ся} – (змага^[ј]уть^{ся}) – (спільнокореневе

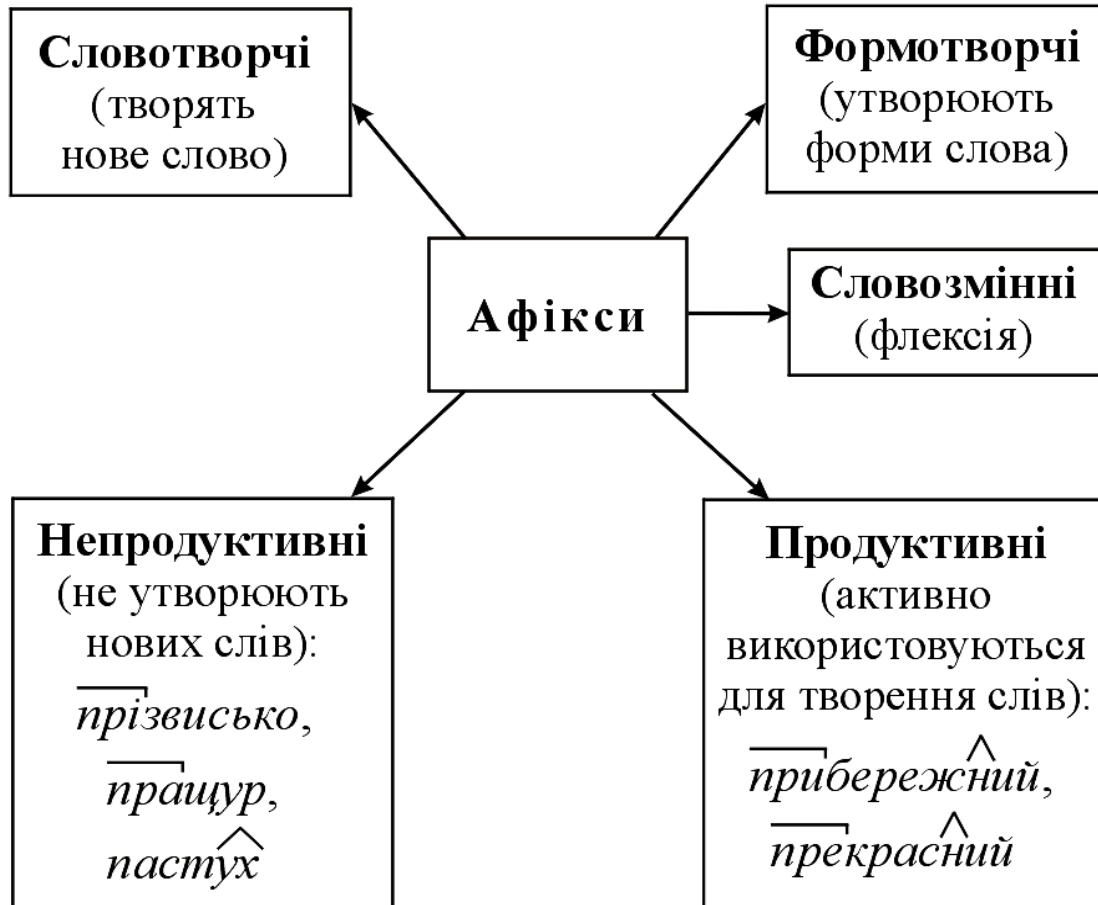
слово: мо^гти; черг. о // а).

Власне **постфікси** – це афікси -ся (-сь), що виступають в абсолютному кінці слова.

До постфіксів зараховують також окремі частки (будь-, -небудь, казна-, хтозна- та ін.), що стали засобом творення займенників і прислівників, однак вони можуть приєднуватися не лише в кінці слова, а й на початку: що-небудь, будь-хто, хтозна-де, казна-як.

Афікси

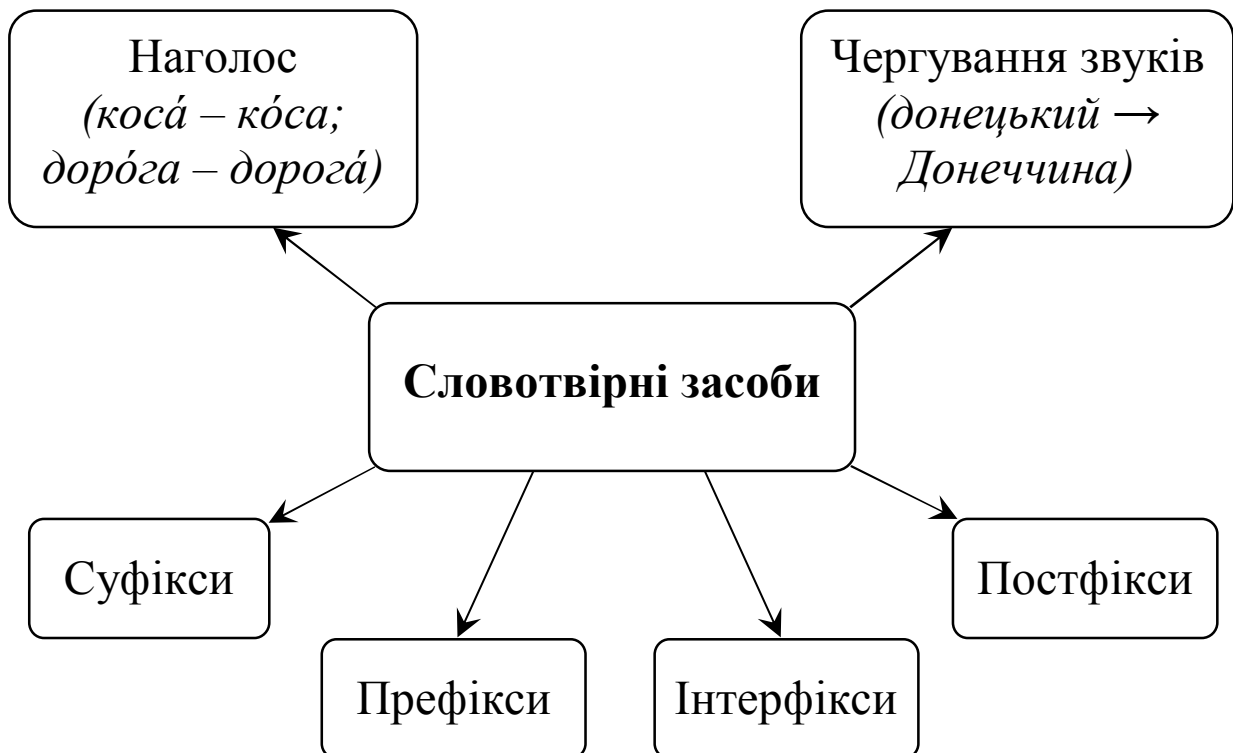
Зміни в морфемній структурі слова у процесі історичного розвитку мови

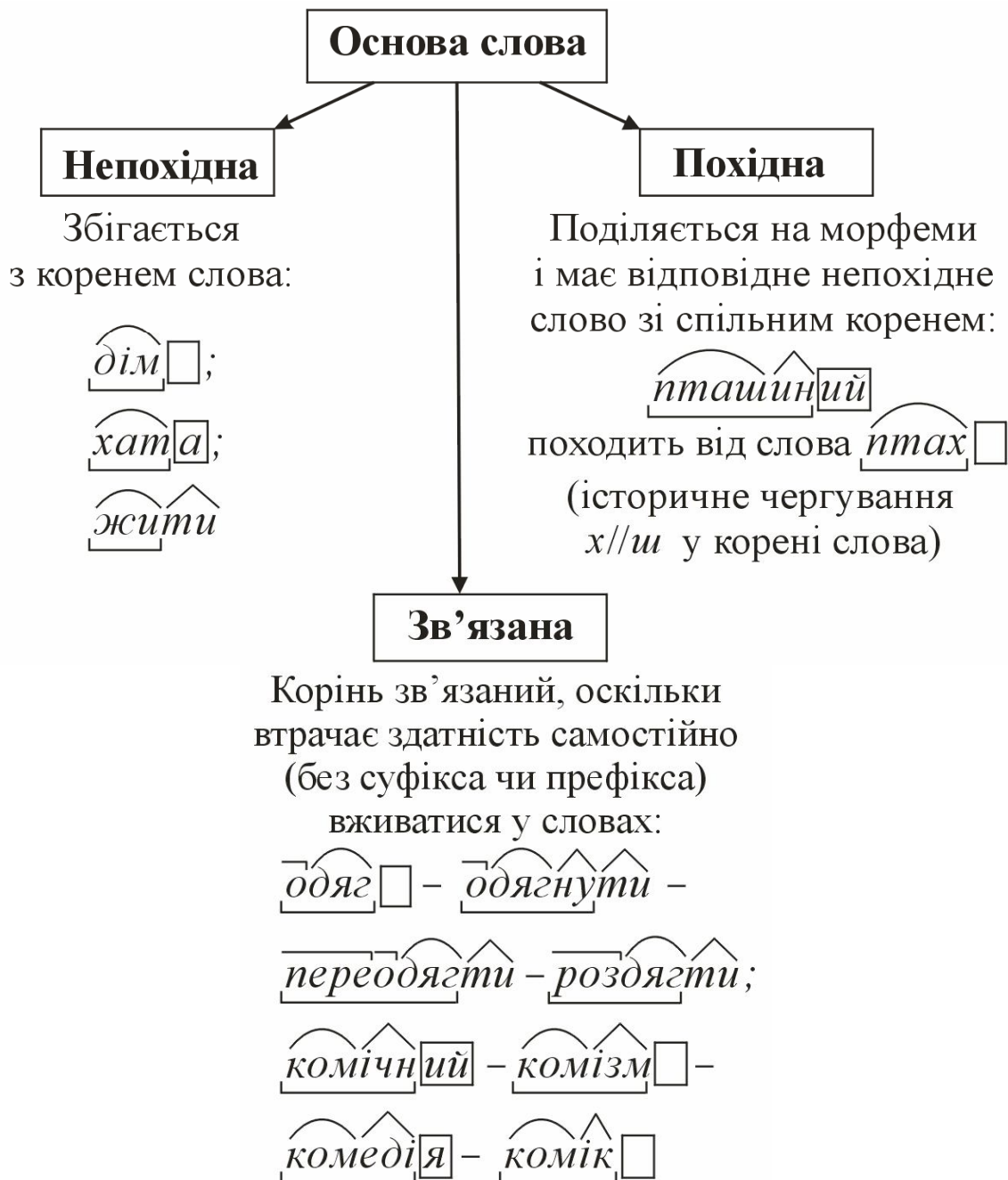

СЛОВОТВІР

Словотвір, або *дериватологія* (від лат. *derivatio* – відхилення, утворення), – розділ мовознавства, у якому розглядається словотворча структура слів і можливі способи творення слів.

Словотвірна структура слова

Твірне слово – слово, від основи якого утворюється нове (похідне) слово.

Похідне слово – слово, яке утворюється від твірної основи (твірної основи) словотвірних засобів (префіксів, суфіксів, інтерфіксів, постфіксів).

Словотвірна структура похідного слова складається з **твірної основи** і словотворчого **форманта**.

Твірна основа – це та частина твірної основи, від якої безпосередньо твориться нове (похідне, мотивоване) слово. Твірна основа – спільна частина твірної основи і похідного слів.

Формант – та частина слова, якою похідне слово відрізняється від твірної основи.

Схематичні позначення словотвірної структури слова

Твірне слово   Твірна основа   Словотвірний засіб
 Сніг → $\overline{\text{СНІЖ-Н-ИЙ}}$
г - ж (чергування) $\overline{\text{Н-ИЙ}}$ Формант

Твірна основа може позначатися по-різному:

ГОДИН-НИК; $\overline{\text{ГОДИННИК}}$; $\overline{\overline{\text{ГОДИННИК}}}$.

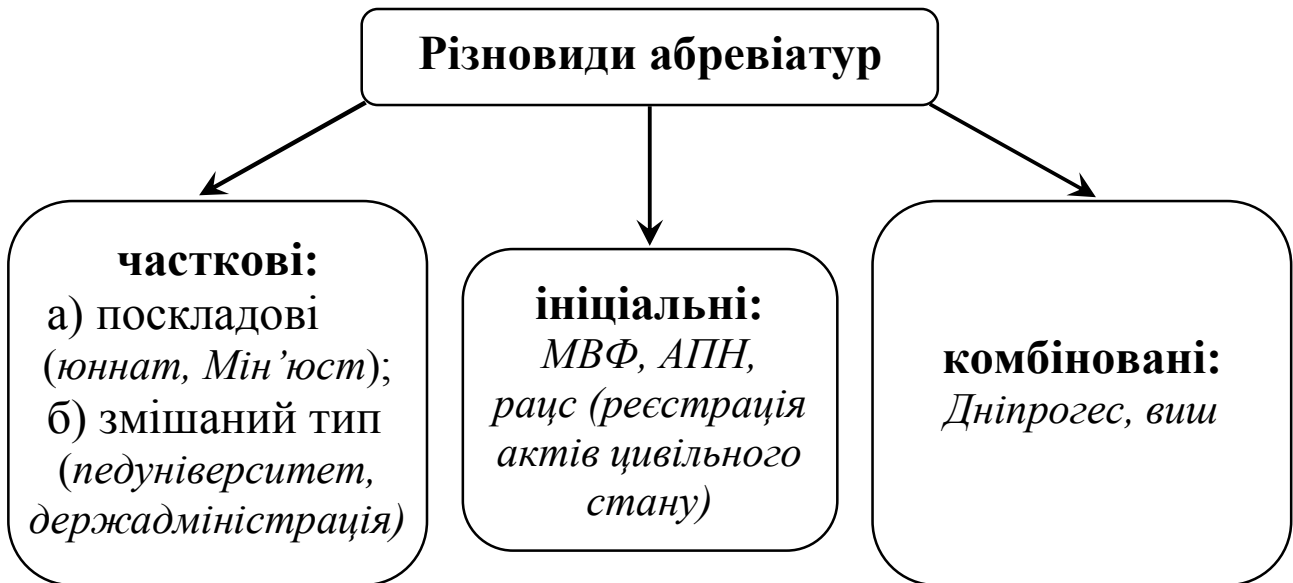
$\overline{\text{ГОДИН}}\boxed{\text{а}}$ → $\overline{\text{ГОДИН}}$ + $\overline{\text{НИК}}$ → $\overline{\overline{\text{ГОДИННИК}}}$
 Твірне слово   Твірна основа   Словотвірний засіб (суфікс)   Похідне слово

$\overline{\text{ОСНОВА}}$ + $\overline{\text{ЗАСІБ}}$ → $\overline{\overline{\text{ОСНОВА ЗАСІБ}}}$
 Основа твірної основи - твірна основа   Словотвірний засіб (формант)   Твірна основа   Словотвірний засіб
 Морфологічна основа похідного слова

Способи словотворення

Різновиди аббревіатур

Словотвірне гніздо

Шляхом зіставлення похідних слів з відповідними їм твірними встановлюються словотвірні зв'язки між словами, визначається напрямок мотивації і спосіб словотворення.

Слова, утворені послідовними кроками словотворення, складають *словотвірний ланцюжок*:

адреса → *адрес-ант* → *адресант-к-а*.

Словотвірні ланцюжки, які тягнуться від одного непохідного слова, утворюють *словотвірне гніздо*.

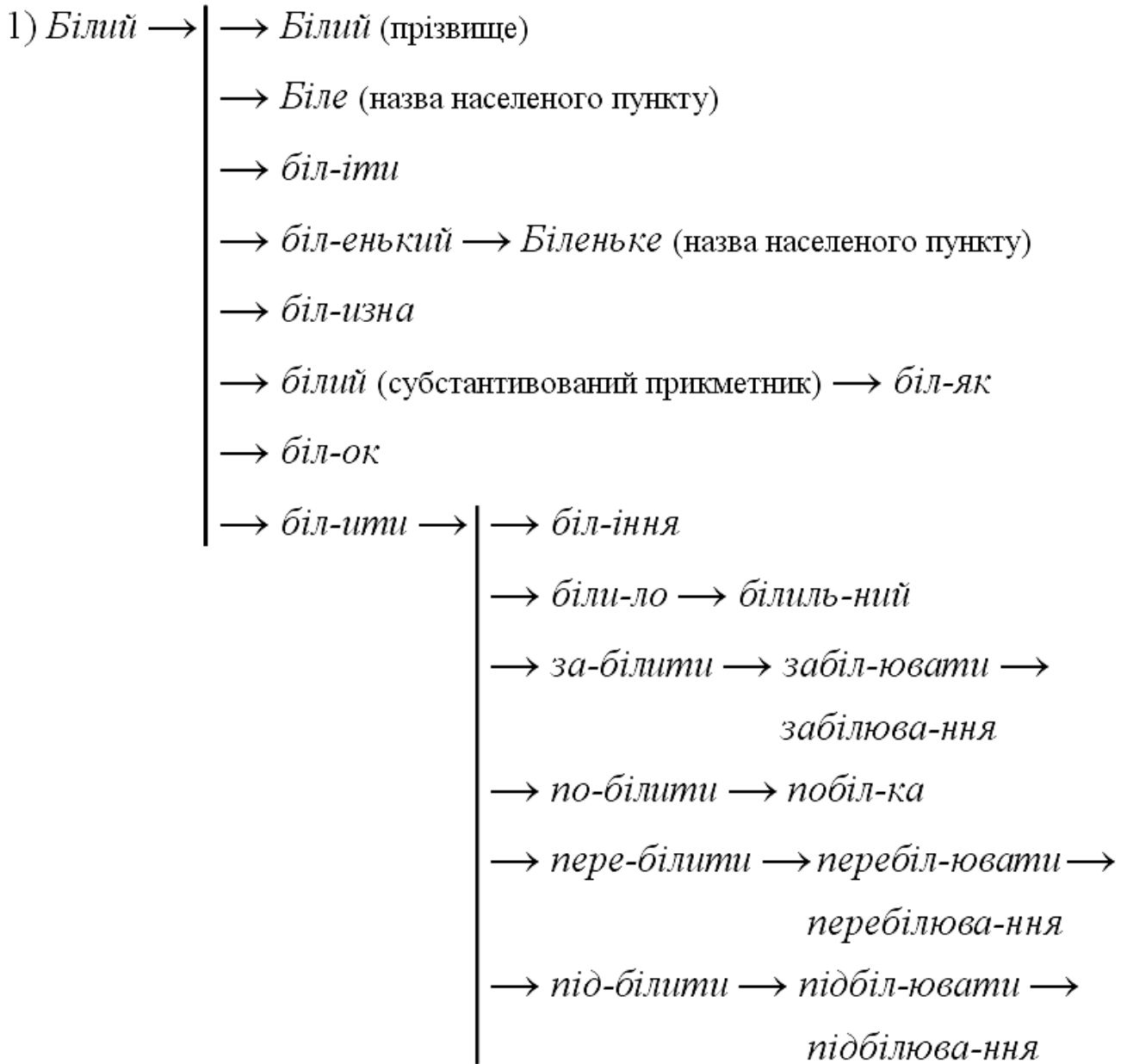
Адреса → | → *адрес-ант* → *адресант-к-а*
                  | → *адрес-ат* → *адресат-к-а*
                  | → *адрес-н-ий*
                  | → *адрес-ува-ти* | → *адресува-нн-я*
  | → *пере-адресувати* →
  | *переадресува-нн-я*

Проблемне завдання:

Порівняйте словотвірні гнізда слова *білий* за двома різними джерелами: 1) Горпинич В. О. Будова слова і словотвір. – К., 1997. – С. 99; 2) Семчинський С. В. Загальне мовознавство. – К.: Вища шк., 1988. – С. 182–183.

Чи в усьому ви поділяєте погляди авторів? Обґрунтуйте свої міркування.

2) білий → біл-ість
 → біл-як
 → біль-м-о
 → біл-яст-ий
 → біл-ан → білан-к-а
 → біл-изн-а → білизн-ян-ий
 → біл-еньк-ий → біл-ес-еньк-ий
 → біл-к-а
 → біл-очк-а
 → біл-ил-о → білиль-н-ий
     → білиль-н-я
 → біл-ок → білк-ов-ий → білков-ин-а
     → білков-ість
 → біл-яв-ий → біляв-к-а
     → біляв-очк-а
     → біляв-еньк-ий
 → біл-и-ти → ви-білити → вибіл-юва-ти →
     → вибілюва-ння
     → вибіл-юва-ти-ся
     → до-білити → добіл-юва-ти →
     → добілюва-ння
     → добіл-юва-ти-ся
     → за-білити ...
     → від-білити ...
     → під-білити ...
     → пере-білити ...

(До гнізда не введено складні слова з коренем *біл-* (білобокий, білошкірий тощо).

Схема морфемного розбору слова

1. Відмінюване чи невідмінюване слово.
2. Якщо слово відмінюване, то знайти закінчення (флексію) й основу. Якщо слово невідмінюване, назвати його основу.
3. Флексія позитивна (субстанціальна) чи нульова (негативна).
4. Визначити морфеми (корінь, суфікс, префікс, інтерфікс, постфікс).
5. Основа:
  - а) похідна, непохідна, чиста;
  - б) відмінкові форми слова, що характеризуються різними основами (суплетивізм);
  - в) відкрита чи закрита;
  - г) тверда чи м'яка;
  - г) з вільним чи зв'язаним значенням.
6. Корінь слова:
  - а) збігається з основою чи не збігається;
  - б) назвати спільнокореневі слова;
  - в) варіанти (модифікації) кореня в споріднених словах;
  - г) втрачена спільність кореня в споріднених словах чи не втрачена.
7. Префікс, суфікс:
  - а) словотворчий чи формотворчий;
  - б) продуктивний чи непродуктивний.
8. Чергування голосних і приголосних у морфемах.
9. Зміни у складі слова в процесі історичного розвитку мови (опрощення, перерозклад).

Схема словотвірного розбору слова

1. Слово, яке аналізується.
2. Твірне слово.
3. Твірна основа.
4. Формант.
5. Словотворчі засоби.
6. Спосіб творення.

Зразок морфемного розбору слова

Співачка

1. Слово *співачка* відмінюване.
2. Закінчення (флексія) – *а*; морфологічна основа – *співачк-*;
3. Флексія позитивна (субстанціальна).
4.

The diagram shows the word 'співачка' with syllable boundaries indicated by arcs above the letters: спі | ва | чк | а. A box underlines the root 'співачк'.
5. Основа:
  - а) похідна;
  - б) відмінкових форм слова з різними основами (явища суплетивізму) немає;
  - в) закрита;
  - г) тверда;
  - г) зі зв'язаним значенням, оскільки функціонує лише у похідних словах (непохідного слова з коренем *-ні-* немає).
6. Корінь слова:
  - а) з основою не збігається;
  - б) спільнокореневі слова: *співати, спів, співак, пісня, пісенний, співанка, співання, співацький, заспів, заспівувач, заспівувачка, проспіваний, проспівано, співаючи*;
  - в) варіантів (модифікацій) кореня у споріднених словах немає;
  - г) спільність кореня в споріднених словах не втрачена.
7. Префікс $\bar{c}$:
  - а) словотворчий;
  - б) продуктивний.Суфікси словотворчі, продуктивні.
8. У споріднених словах спостерігається чергування приголосних у суфіксі: *к – ч – ц*: *співак – співачка – співацький*.
9. Явищ опрощення, перерозкладу немає.

Зразок словотвірного розбору слова

1. *Співачка.*
2. Твірне слово – *співак.*
3. Твірна основа – *співач-* (к чергується з ч): співа^ч-^к-а.
4. Формант – *-ка.*
5. Словотворчий засіб – суфікс ^к-.
6. Спосіб творення: морфологічний, суфіксальний.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Горпинич В. О. Будова слова і словотвір / В. О. Горпинич. – К., 1977. – 117 с.
2. Кващук Анатолій. Будова слова в українській мові (у запитаннях та відповідях) // Українська мова і література в школі. – 2004. – № 4. – С. 65–68.
3. Лінгвістичний аналіз: Практикум : навч. посібник; за ред. Г. Р. Передрій. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 256 с.
4. Лобода В. В., Скуратівський Л. В. Українська мова в таблицях : довідник / В. В. Лобода, Л. В. Скуратівський. – К. : Вища шк., 1993. – 239 с.
5. Ломакович С. В. Українська мова в схемах і таблицях: будова слова, словотвір, морфологія, синтаксис : навч. посіб. / С. В. Ломакович. – Х. : Світ дитинства, 1998. – 84 с.
6. Морфемний словник / Укладач Л. М. Полюга. – К., 1983. – 464 с.
7. Олійник О. Б. Сучасна українська мова: Опорні конспекти / О. Б. Олійник. – К. : Кондор, 2008. – 234 с.
8. Передрій Ганна. Вивчення складних питань шкільного словотвору // Дивослово. – 2004. – № 2. – С. 29–35.
9. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Львів: Світ, 2001. – 448 с.
10. Семчинський С. В. Загальне мовознавство / С. В. Семчинський. – К. : Вища шк. Головне вид-во, 1988. – 328 с.

11. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К. : Освіта, 1995. – 256 с.
12. Сучасна українська літературна мова : підручник [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; за ред. А. П. Грищенка. – К. : Вища шк., 2002. – 439 с.
13. Сучасна українська літературна мова : підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]; за ред. М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1994. – 414 с.
14. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; за ред. О. Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. – К. : Либідь, 2001. – 400 с.
15. Ющук І. П. Українська мова : підр. [для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.] / І. П. Ющук. – К. : Либідь, 2004. – 640 с.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
МОРФЕМІКА	5
Морфологічна основа слова і закінчення.....	6
Корінь слова і афікси.....	7
Зміни в морфемній структурі слова у процесі історичного розвитку мови.....	10
СЛОВОТВІР	11
Словотвірна структура слова.....	13
Способи словотворення.....	14
Різновиди аббревіатур.....	15
Словотвірне гніздо	16
Мотиваційні словотвірні відношення між словами	19
Схема морфемного розбору слова	20
Схема словотвірного розбору слова	21
Зразок морфемного розбору слова	22
Зразок словотвірного розбору слова	23
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	24

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Райська Любов Григорівна

МОРФЕМІКА. СЛОВОТВІР

Опорні конспекти

Навчально-методичний посібник

для студентів

вищих педагогічних навчальних закладів

спеціальностей 012 Дошкільна освіта,

013 Початкова освіта

Технічний редактор   *О. І. Полковник*

Комп'ютерний набір,
верстка та макетування   *О. І. Полковник*

*Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 17500-6250 ПР від 16.11.2010 р.*

Підписано до друку 27.04.2017 р. Формат 60×90 1/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Ум. друк. арк. 1,63. Обл.-вид. 1,32.
Наклад 100 прим. Зам. № 827.
Редакційно-видавничий відділ ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.
14013, м. Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, к. 208.
тел. 65-17-99. Chnpu.tipograf@gmail.com